

*Guardians of the Memory
Пазители на паметта*

КУЛТЪТ НА МИТИЧНИЯ ОРИОН И КОЛЕДНИТЕ ОБРЕДНИ ХЛЯБОВЕ

Николай Сивков

Регионален исторически музей – Перник

*„Орач оре равно поле,
ралото му чудно дърво...“*

Резюме. Картината на „небесното оране“, която намираме върху коледните обредни хлябове от Среднозападна България, представлява едно от малкото визуални свидетелства за древния мит за Орион (Небесния орач/рало) при южните славяни, останало от езическо време.

Keywords: ritual, Orion, bread, folklore

В Регионален исторически музей – Перник, се съхранява голяма колекция от обредни хлябове – от Радомирско, Брезнишко, които обхващат целия спектър на обредност (от семейна до календарна), характерна за Среднозападна България. Наблюденията върху този уникален етнографски материал дават повод да се погледне върху него по един по-различен начин и този донякъде станал вече тривиален „обреден реквизит“ да се види под друг ъгъл, в друг ракурс и в друг контекст на традиционната култура.

Обредните хлябове са разглеждани от широк кръг изследователи – етнолози, фолклористи, културолози, предимно от функционалната и естетическата им страна (Маринов, 1914; Вакарелски, 1960; Янева, 1989; Миков, 1985).

Известно е, че участието на хляба в календарните и семейните празници е изключително важно. Както отбелязва Димитър Маринов, без него „обредът губи своята сила“ (Маринов, 1914). Хлябът, като ритуална храна, има значение на жертвоприношение, на космогоничен акт на пресътворяване на света, на контакт с „отвъдния свят на предците“. Най-вече това се проявява в зимните календарни празници – на Коледа. Тогава във всеки детайл от участието на хляба в ритуалите, от оформлението му до начина и мястото на използването в обряда, придобива светлината на сакралното събитие, особен, космически, смисъл. Оформлението на обредния хляб включва два основни елемента – формата на погачата и нейната „декоративна украса“.

Украсата върху обредните хлябове във вид на геометрична орнаментика е достигнала до нас от най-древни времена като послание до голяма степен с неясно съдържание. Сред изображенията се открояват разнообразни декоративни форми – „спирали“, „кръстове“, „кръгове“, „подкови“, „змийорки“ и други фигури. Според А. Голан те представляват „предписмен способ на фиксация на някои понятия и представи“ (1994). Какви са тези понятия и представи?

Днешните носители на фолклорната традиция свързват семантиката на изображенията върху обредните хлябове със съдържанието и значението на самия обред – осигуряване на плодородие, берекет и цялостност на семейството, плодовитост на стоката и богатство на реколтата. (Маринов, 1914; Янева, 1989). Тестените апликации върху бъдничерските и гергьовденските хлябове според тях моделират конкретни стопански обекти: „гумно“, „кошара“, „кръстци“, „волове“, „рало“, „овце“, „кучета“, както и антропоморфни изображения на „орач“ и „овчар“.

Освен тях са популярни и изображенията на „кръстове“ и „звезди“, „спирали“ и „свастики“, които изследователите разглеждат като соларни знаци (Буткевич, 2000).

В българската обредна система съществуват различни мнения за връзката на хляба с небесната символика. Най-често авторите свързват кръглата форма на погачите с образа на слънцето (Георгиева, 1983; Янева, 1989; Ненова, 1997), а чрез него – с образа на светлината, света, бога. (Гуревич, 1972). Други виждат в соларната символика и символиката на Световното дърво в оформлението на коледните хлябове, близост между зимните календарни обреди със сватбените и погребалните (Миков, 1991).

Кръглата форма на питата, участваща в обряда, може да се разглежда не само като слънце или луна, но и като символ на небето или небесата. На бъдничерската трапеза погачите се слагат накуп една върху друга, което визуализира народните представи за многото небеса (от три до седем).

Орнаментиката на коледните и гергьовденските обредни хлябове, наред с формата им, явно има астрален характер и съдържа определена астрономическа информация, а не само и единствено моделира картина на селския бит и стопанство.

Ако си представим „декоративната украса“ върху обредните хлябове не като просто стилизирани рисунки, а като идеограми с определено семантично съдържание, ще намерим за тях интересни паралели в народната астрономия. Те са известни още от едно време и са споменавани както в съчиненията от началото на XX век на Й. Ковачев (1914) и Д. Маринов (1914), така и в по-ново време – А. Бонов (1976), Д. Младенова (2006), Цв. Ненова (1997), Д. Колев, В. Колева (1998) и др.

В българската народна астрономия популярните съзвездия Голяма мечка и Малка мечка са известни като „Кола“ („Голяма кола“, „Малка кола“). В „орна-

ментиката“ на коледните погачи те намират съответствие в изображенията на „кола“ и „кола с волове“.

Съзвездieto Рало включва части от съзвездията Орион, Голямо куче и Малко куче, обединени в обща картина: ралото, образувано от трите звезди на пояса на Ориона, от ножа на Ориона и от единия му крак, се тегли от волове – α Бетелгейзе и γ Белатрикс. След ралото върви орачът – Сириус, α Голямо куче и звездите от съзвездие Заек. Остенът на орача (копралята) е съставен от звездите, оформящи краката на Орион. До орача се навърта неговото куче – звездата Процион, α Малко куче (Ковачев, 1914; Бонов, 1976; Младенова, 2006; Колев, Колева, 1998).

Другите народни названия на Орион са Ралица, Орало, Оралица (А. Бонов), Орач, Орачи (Й. Ковачев). Върху коледните погачи тази сцена намираме в най-разнообразни вариации: „рало“; „рало с волове“; „рало с волове и орач (с остен)“.

Млечният път във фолклорните текстове също има няколко интерпретации. В Западните краища на България преобладава описателното му название „Небесен път, по който минала кола с крадена слама“. То е свързано с известно във фолклора предание за космически „крадец на слама“. (Маринов, 1914) Страничен наблюдател може да възприеме визуално този „небесен път“ и като един вид ограден сектор в небесното пространство, наподобяващ по форма изображението на „гумно/кошер“ върху обредните погачи.

Според Т. Моллов хлябът представлява митологизирано нощно небе. Космологичната семантика в изображението на „Гумното“ той отъждествява със семантиката на митичното „Овчо поле“ от фолклора. Като образни системи и двете изображения са ориентирани към основните сфери на човешката дейност – земеделието и скотовъдството (Моллов, 1997). По същия начин и кръгът, прокаран около къщата и стопанския имот, не само обединява пространствено „своето“, но и отделя „своето“ от „чуждото“, подобно на това, как космосът се отделя от хаоса (Янева, 1989).

Чрез апликациите-идеограми върху хлябовете стопанският живот е представен през различни календарни периоди, за които са характерни и различни звездни ситуации.

Върху едни погачи виждаме стилизирани изображения на волове, рало, орач, остен, снопи, гумно, докато върху други – овце, овчар, гега, куче, кошара. В коледните хлябове двете групи идеограми се срещат заедно, а в гергьовденските наблюдаваме само втория тип. От космологична гледна точка те визуализират две различни картини на звездното небе през годината: едната е свързана с периода на присъствието на небето на съзвездieto Орион, а другата – с тримесечния период на негово отсъствие, когато мястото му символично заема съзвездieto Воловар.

Изгряващото от изток **съзвездие Орион** може да се наблюдава за първи път през август на разсъмване. През декември и януари той прекосява звездното небе цяла нощ. Тогава е и времето на коледните празници – от Никулден до Водици. През следващите месеци присъствието му на нощното небе става все по-кратко и по-кратко, докато в края на април не изчезне съвсем. Около 23 април (Гергьовден по Юлианския календар) на запад наблюдаваме хелиакален залез на Орион¹⁾, след което той изчезва зад хоризонта за три месеца.

И така, в продължение на девет месеца Орион-Рало-Орач всяка нощ „оре“ небесната нива, засята с жито-звезди, или прокарва небесната бразда – Млечния път. Неговото божествено „небесно оране“ завършва през април, когато той слиза под земята, отивайки според народните вярвания в отвъдното, зад „край-свет“ (Георгиева, 1983).

В началото на май на нощното небе се формира нова астрална ситуация. След изчезването на Орион доминиращо положение сред звездите заема съзвездието Воловар. Върху обредните хлябове семантиката на знаците също се променя: „орачът“ отстъпва място на „овчаря“, „кръстците“ се заместват от „овце“, „гумното“ – от „кошара“, „остенът/копралята“ – от „овчарска гега“. Остават непроменени единствено „псетата-съботници“, навъртащи се извън ограденото пространство на „кошарата“. В символичен план след Гергьовден Небесният орач – Орион, се замества от Небесния Овчар – Воловар. В календарен план един сезон се сменя с друг. Онова, което става на небето, става и на земята (М. Елиаде).

Защо за земеделеца е било толкова важно да се отбелязват върху обредните хлябове промените в звездното небе?

Една от причините е, че хлябът в обряда има божествен характер и информацията, „записана“ върху него – също. Друга причина е във връзката на хляба с обредната система в годишния календар. Върху коледните погачи чрез митологични образи е представено развитието на звездната картина през цялата (предстояща) година, т.е. небесният аналог на земния стопански живот.

Появата на изгряващия Орион след и около полунощ през ранната есен бележи времето на есенната оран и сеитбата на зимни житни култури – пшеница, ръж и ечемик. Залезът на Орион непосредствено след залез слънце през март – април съвпада със сеитбата на пролетния ечемик и овес. Времето, когато Орион присъства трайно на нощното небе, приблизително е посочено и в пословицата „По Кръстовден (14.09) сними ралото, по Петровден (29.06) го дигни“ (БНТ, т.12, 1963).

Още преди сто години един от най-добрите познавачи на българската народна астрономия Й. Ковачев споменава за него като за „защитница на земеделците“ (Ковачев, 1914), но по същото време друг познавач на народна-

та култура Д. Маринов, споделя, че „в народа има смътни вярвания за това съзвездие (Рало/Ралица)“ (Маринов, 1914).

Образът на Орион е свързан с най-древния пласт на космогонията и народните представи за устройството на света, забравен до голяма степен в наши дни.

Във фолклорните текстове съзвездията Плеяди и Орион, както и Млечният път, не са назовавани директно със собствените им „народни“ имена (Квачка, Ралица), но са представени чрез антропоморфни и зооморфни персонажи и техни действия. Вместо самостоятелен образ на „небесно рало“ в коледарски песни и благословии намираме описание на чудесен небесен „Орач с рало“ (златно/сребърно) в процеса на свещено оране:

*„Край Черно море плуг йореше,
плуг йореше с четири вола,
с четири вола сребром роги,
сребром роги, златни усти...
... самси Господ плуг държеше.“*
(Кауфман, 1982)

В календарната обредна практика „ритуалното оране“ се изиграва „на живо“ на Сирни заговезни в кукерските игри. В тях „чудесният орач/сеятел“ („кукерски цар“) е главен участник (Българска митология, 1994). Особен интерес в тези игри, стигнали до нас от траките, представлява най-мистериозният персонаж в маскарадните обичаи – „Белият кукер“, който се среща в Странджа и Родопите.

„Кукерът без маска“ е облечен с бели ярешки или овчи овчи. Лицето му е начернено със сажди. „Заораването“ се прави с дървено рало, след като се обиколи селището от кукерската дружина. Изорават се най-малко три бразди, след което орачът сее и нарича за плодородие и добра реколта през годината. Кукерите се търкалят в изораното, за да „полегне“ житото. Основният атрибут на Белия кукер е червен дървен фалос, вързан на кръста му. Александър Фол го свързва с орфическа доктрина за итифалическа връзка на тракийското божество Дионис с Великата богиня-майка (Фол, 1981). „Сеитбата“ на Белия кукер като оплождане на богинята от Дионис представлява синтез на аграрното и оргиастичното начало. „Когато кукерът рови в земята с фалоса, той я „осеменява“, а когато остри фалоса си на колелото на каруцата, извършва обредна връзка със соларния обект“ (Фол, 1986).

Преведено на езика на календара, тези действия на „Кукера без маска“ означават два момента от земеделския цикъл – оране със сеитба и жътва. Старогръцкият поет Хезиод в „Дела и дни“ образно ги свързва с периодично появяващите се и изчезващи Плеяди – съзвездие, съседно на Орион:

*„Щом се покажат Плеядите, щерки Атласови,
почвай жътвата; оран захващай,
когато пък те ще залязват.
Те четиридесет ноци и дни са от хората скрити,
после отново пак се явяват – тогава сърпа точи си...“*

По същия начин на Коледа коледарчетата (Драмско) потропват с тояжките си по пода и ги мушкат в копанката с каденото жито с пожелания „да се множат пилетата“ (Коледаров, 1963).

В коледните благословии коледарите споменават и за „орача с чудно рало“:

*„Станенине, господине!
Орач оре равно поле,
ралото му – чудно дърво,
чудно дърво дафиново,
волоци му – два ангела,
яremo му – кръс позлатен...“
(с. Райово, Самоковско, СбНУ XLI)*

Заораването, като космогоничен акт на циклично пресътворяване на света, е известен факт. Ролята на Орион-орача-рало в този акт има ярко изразен итифаличен характер и е свързана с идеята за плодородието в природата и детераждането при хората. В по-късните фолклорни текстове този момент е замъглен или заместен с мотиви на епичните подвизи на герои-юнаци. Традицията обаче продължава и тогава, защото „великанът Орион“ не е само орач, но и „воин-змееборец“.

Кулминацията на присъствието му на нощното небе се отнася към периода от зимния Никулден до Водици, когато „от хаоса се ражда новият космос“ и когато според библейската традиция, предадена на народен език, „замъчи се божа макъа, ... та си роди млада Бога“ (Софийско, СбНУ, т. I).

Картината на „небесното оране“, която намираме върху коледните обредни хлябове, представлява едно от малкото визуални свидетелства за древния мит за Небесния орач при южните славяни, останало от езическо време.

С него е свързана стара митопоетична традиция, която се запазва в народната култура и след приемането на християнството (Калоянов, 1994; Иванов, Топоров, 1965). Борбата на Змеебореца със Змея, култът към Слънцето и култът към умиращото и възкръсващо божество – това са трите ядра на отминалото, но неизчезнало изцяло езичество.

При обредните хлябове космологичните идеи са облечени в знакова форма. Многофигурните идеограми и сложните символи представляват конкретни природни явления и астрални обекти. Носителите на съвременната християнска обредност възприемат визуалните образи от една забравена езическа картина на света като обикновена „декоративна орнаментика“ или в най-добрия случай – стилизирано представяне на стопанския живот. В същото време те продължават да използват обредния хляб като магическо средство при ритуални действия по осигуряване на плодородие и берекет. Профанното и сакралното мислене (Елиаде, 2002) съседстват не само във възприятието на външното оформление на атрибутите на обряда, но често пъти и в разбирането на смисъла на самото обредно действие.

ЛИТЕРАТУРА

- Бонов, А. (1976). *Митове и легенди за съзвездията*. София.
- Вакарелски, Хр. (1960). *Български народни обичаи*. София.
- Георгиева, Ив. (1983). *Българска народна митология*. София.
- Гуревич, А. (1972). *Категории средневековой культуры*. Москва.
- Елиаде, М. (2002). *Митът за вечното завръщане*. София.
- Калоянов, А. (1994). Верско-митическото и религиозно-езическото в две жетварски песни. *Етнографски проблеми на народната духовна култура*. Т. 2. София. с.227 – 245
- Кауфман, Н. (1982). *Народни песни на българите от Украйна и Молдовска ССР*. София.
- Ковачев, Й. (1914). Народната астрономия и метеорология. Принос към българския фолклор. *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. XXX. София.
- Колев, Д. & Колева, В. (1998). Съзвездие Орион в народната традиция. *Българска етнология*, 1 – 2. с.68 – 78.
- Коледаров, П. (1963). Народописни и фолклорни материали от с. Плевня, Драмско. *Сборник за народни умотворения*. Т.Л. София.
- Маринов, Д. (1914). Народна вяра и религиозни народни обичаи. *Сборник за народни умотворения и народопис*. Т. XXVIII. София.
- Миков, Л. (1985). За обредния хляб като художествено-естетическа ценност. *Български фолклор*, 1. с.42 – 43.
- Миков, Л. (1991). Пластични символи на „Световното дърво“ в сватбената и погребално-поменната обредност и българите. *Българска етнология*, 1. с.31 – 40.
- Младенова, Д. (2006). *Звездното небе над нас. Етнолингвистично изследване на балканските народни астроними*. София.
- Моллов, Т. (1997). *Мит – епос – история. Старобългарските историко-апокалиптични сказания*. В. Търново.

Фол, А. (1981). Тракийското наследство в българската култура. *Исторически преглед*, 3 – 4.

Фол, А. (1986). *Тракийският орфизъм*. София

Хезиод (1988). *Теогония, Дела и дни. Омирови химни*. (Прев. Ст. Недялкова). София. с.51 – 74

Янева, Ст. (1989). *Български обредни хлябове*. София.

THE CULT OF THE MYSTIC ORION AND CHRISTMAS RITUAL BREADS

Abstract. The representation of the “ploughing of the skies”, which we find on the ritual bread loaves from Central North Bulgaria, is one of the few visual proofs relating to the ancient South-Slavic myth of Orion (the Celestial Ploughman, or the Celestial Plough) which have reached us from pagan times.

✉ **Mr. Nikolay Sivkov**

Regional Historical Museum – Pernik
Pernik, Bulgaria

E-mail: nsivkov@abv.bg